

ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਤਰ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ

Email id: Panjabi2022manpreet@kuk.ac.in

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ :- ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਕਾਵਿ- ਰੂਪ ਜਿਸਨੇ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਲ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਰਬੀ ਕਾਵਿਕ ਮੀਟਰ (ਅਰੂਜ਼) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਥੀਮੈਟਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੱਕ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ, ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ-ਵਰਡ :- ਜਾਵੀਆ, ਲਤਾਫਤ, ਅਰਕਾਨ, ਮੂਲ ਅੱਖਰ, ਅਰੂਜ਼

1.0 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਕਲਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਮਿਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਕਲਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਆਤਮ ਮੰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਂਚਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਦ ਜਾ ਗਦ। ਗਦ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਦ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ, ਵਾਰ, ਜੰਗਨਾਮੇ, ਸੋਹਲੇ, ਬਾਚੁਮਾਹ, ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ, ਪ੍ਰਗੀਤ, ਰੂਬਾਈ, ਨਜ਼ਮ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗਦ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕਾਵਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਜ਼ਮ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਅਜ ਕੇਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੇ ਬਿਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕੀ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਅਨਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਜਰੀ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਨਫ਼ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਐਨ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ”ⁱ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸ਼ੋਮਣੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਮ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਜਾਂ ਪਿੜ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਲ- ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਅਛੂਹ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੀਵਨ-ਰਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੁੜਤਣਾਂ ਅਤੇ ਹਉਂਕੇ ਅੱਜ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹਨ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੂਝਾਣ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਇਰਾਨ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਖ਼ਲੀਲ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ ਵਲੋਂ ਇਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਇਰ ਜ਼ਨਾਬ ਸਰਦਾਰ ਪੰਛੀ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼+ਜ਼+ਲ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

“ ਗੈਨ(ਗ) ਗ਼ਜਾ(ਵਟਣਾ), ਗ਼ਨੂੰਦਗੀ(ਨਸ਼ਾ), ਗਮਜਾ(ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀਆਂ ਅਦਾਵਾਂ), ਗਿਨਾ(ਰਾਗ), ਗੁਸਲਾ(ਇਸ਼ਨਾਨ), ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ(ਹਿਰਨੀ) ਅਤੇ ਗੁਰਾ(ਚੰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ) ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰ ਜੇ (ਜ) ਜਬਾਨ(ਭਾਸ਼ਾ), ਜੁਬਦਾ(ਤਾਜਾ ਮੱਖਣ), ਜਾਫਰਨ(ਕੇਸਰ), ਜਾਵੀਆ(ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਲਾਮ (ਲ) ਲਬੇਲੁਬਾਬ(ਨਿਚੋੜ), ਲਾ-ਮਹਿਦੂਦ(ਅਸੀਮ), ਲੱਜਤ(ਸੁਆਦ), ਲਤਾਫਤ(ਕੇਮਲਤਾ), ਲਾਫਾਨੀ(ਅਮਰ), ਲੇਲਾਸੀ(ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਛਿਟੀ), ਲੁਗਾਤ(ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼) ਅਤੇ ਲਮਸ(ਸਪਰਸ਼) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ।”ⁱⁱ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਖਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ ਈਰਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੰਮਿਆ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੇਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ”ⁱⁱⁱ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਅਰਜ਼ੂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜ਼ੂ ਦਾ ਗਿਆਨਦਾਤਾ ਖਲੀਲ-ਬਿਨ-ਅਹਿਮਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਿਤਾਬੁਲ ਐਨ(ਅਰਬੀ ਕੋਸ਼) ਅਤੇ ਕਿਤਾਬੁਲ ਅਰਜ਼ੂ(ਅਰਬੀ ਛੰਦ) ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਜਾਹਲ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਮਝ ਆਵੇ
ਸ਼ਿਅਰ ਮੌਜੂ ਲਿਖ ਸੁਣਾਈਏ ਜੀ
ਇਲਮ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ,
ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਅਰਜ਼ੂ ਪੜ੍ਹਾਈਏ ਜੀ।^{iv}

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੇ ਸਥਾਨ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਉਰਦੂ , ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ੂ ਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਭਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਤੋਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜ਼ੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਅਰਬੀ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ਮਿਸਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰੇ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭੇਦ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਰਾ ਅੱਵਲ ਅਤੇ ਮਿਸਰਾ ਸਾਨੀ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਭਾਵ ਮਿਸਰਾ ਅਵਲ ਅਤੇ ਮਿਸਰਾ ਸਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ/ਵਜ਼ਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰੇ ਤੁਕਾਂਤ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵੱਜੋਂ :

ਸੁੱਚ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। (ਮਿਸਰਾ ਅਵਲ)
ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। (ਮਿਸਰਾ ਸਾਨੀ)
ਤੂੰ, ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ , (ਮਿਸਰਾ ਅਵਲ)
ਫੜਿਆ ਕਿੱਥੇ ਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। (ਮਿਸਰਾ ਸਾਨੀ)
ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਦੇ , (ਮਿਸਰਾ ਅਵਲ)
ਆਖਣ ‘ਮਰਹਮ’ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।^v (ਮਿਸਰਾ ਸਾਨੀ)

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸਰੇ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਮਤਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ (ਮਤਲੇ) ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਲਈ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮਤਲੇ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਐਸ ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ :

“ ਮਤਲਾ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਚੜ੍ਹਨਾ। ” ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਤਲੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ”^{vi}

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਫੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਐਸ ਤਰਸੇਮ ਲਿਖਦਾ :

“ ਕਾਫੀਆ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਫੂ ਜਾਂ ਕਫ਼ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣਾ। ” vii

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਬੇਹਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਫੀਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਤੁਕਾਂਤ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕੇਵਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀਆ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਰੁਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਵੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਕੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਰਵੀ
2. ਰਿਦਫ਼
3. ਕੈਦ
4. ਦਖ਼ੀਲ
5. ਤਾਸੀਮ
6. ਵਸਲ
7. ਖ਼ਰੂਜ਼
8. ਮਜ਼ੀਦ
9. ਨਾਇਰਾ viii

ਇਹਨਾਂ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਮੂਲ’ ਅੱਖਰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ‘ਮੂਲ ਅੱਖਰ’ ਕਾਫੀਆ ਦਾ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਤਾਲ, ਚਾਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਾਫੀਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਲ’ ਅੱਖਰ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀਆ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਮੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਵੀ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ -

1. ਰਿਦਫ਼
2. ਕੈਦ
3. ਦਖ਼ੀਲ
4. ਤਾਸੀਮ

ਰਵੀ (ਮੂਲ ਅੱਖਰ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ-

1. ਵਸਲ
2. ਖ਼ਰੂਜ਼
3. ਮਜ਼ੀਦ
4. ਨਾਇਰਾ

ਰਵੀ (ਮੂਲ ਅੱਖਰ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀਰਘ ਲੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਰਿਦਫ਼ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਦਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ :

ਸਾਧੂ ਖੜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮੰਗੇ ਸਭ ਕੀ ਖ਼ੈਰ।
ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਥੀਂ ਦੇਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਥੀਂ ਵੈਰ।^{ix}

ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ੈਰ ਅਤੇ ਵੈਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਹਨ, 'ਰ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਲਾਵਾਂ ਰਿਦਫ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇਰ, ਮੇਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਪੱਖੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ 'ਕੈਦ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਖੀਲ ਤੇ ਤਾਸੀਮ ਬਾਰੇ ਐਸ ਤਰਸੇਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ' ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਹਾਰੀ ਜਾ ਔਕੜ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਖੀਲ ਅਤੇ ਦਖੀਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਕੰਨੇ ਨੂੰ ਤਾਸੀਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਵਸਲ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਜਾ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ 'ਪਿਆਰਾ', 'ਗੁਜ਼ਾਰਾ' ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ 'ਰ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ 'ਰ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕੰਨਾ ਵਸਲ ਹੈ। ਖ਼ਰੂਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਨਾ ਵਸਲ ਅਤੇ 'ਵਸਲ' ਮਗਰੋਂ 'ਖ਼ਰੂਜ਼' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰੂਜ਼ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਰੂਜ਼ ਕੇਵਲ ਸਾਕੀਨ ਅੱਖਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਗਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਘਰਾਂ' ਵਿੱਚ 'ਰ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਕੰਨਾ ਵਸਲ, 'ਤੇ' 'ਵਸਲ' ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀ 'ਖ਼ਰੂਜ਼' ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਖ਼ਰੂਜ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ 'ਮਜ਼ੀਦ' ਅਤੇ ਮਜ਼ੀਦ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ 'ਨਾਇਰਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪਿਆਸੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਾਸ਼ੀਆਂ' ਵਿੱਚ 'ਸ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਹਾਰੀ ਵਸਲ, ਵਸਲ ਪਿੱਛੋਂ 'ਅ' ਖ਼ਰੂਜ਼ ਅਤੇ ਖ਼ਰੂਜ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਨਾ ਮਜ਼ੀਦ, ਮਜ਼ੀਦ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀ ਨਾਇਰਾ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕਾਫ਼ੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਦੀਫ਼' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਦੀਫ਼ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਰਦੀਫ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਦੀਫ਼, ਕਾਫ਼ੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਦੀਫ਼ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਨਵ ਲਿਖਦਾ :

“ਉਹ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਗਾਤਾਰ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੇ ਆਉਣ, ਰਦੀਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”^x

ਰਦੀਫ਼ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਅਜੇ...ਆਬਾਦ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਵਾਂਗੇ

ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਚੱਲੇ ਹਾਂ
ਤੇ ਹੁਣ...ਉਸਤਾਦ ਹੋਵਾਂਗੇ^{xi}

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਹੋਵਾਂਗੇ' ਰਦੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਤੋਂ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਕਤਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਕਤੇ

ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ' ਅਸਤ ਹੋਣਾ '। ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕਤੇ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਮਾਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ ਕੰਚਨ ਨੇ ਮਕਤੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ :

“ ਮਕਤੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਾ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ।” xii

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤਾ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮਕਤਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਲਬਾਂ 'ਤੇ ਆਏਗੀ
ਹਾਲੇ ਨੈਣਾਂ 'ਚ ਗੱਲ ਸੁਰੂ ਹੋਈ
ਇਸ਼ਕ ਤੇਰੇ 'ਚ ਢਲ ਤੇਰੀ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ'
ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੂਬਹੂ ਹੋਈ xiii

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਸ਼ਾਇਰਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮਕਤੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡੀ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਕਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਕਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਸਹੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿੰਗਲ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰਾਂ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਰੂਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਮਾਪਣ ਲਈ ਰੁਕਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਅਰਕਾਨ' ਰੁਕਣ(ਗਣ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੈ। ਰੁਕਨ ਅਰੂਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਵੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਰੁਕਨ

ਰੁਕਨ

1. ਫਊ+ਲੁਨ
2. ਫਾ+ਇਲੁਨ
3. ਮੁਫਾ+ਈ+ਲੁਨ
4. ਮੁਸ+ਤਫ+ਇਲੁਨ
5. ਫਾ+ਇਲਾ+ਤੁਨ
6. ਮੁਫਾ+ਇਲੁ+ਤੁਨ
7. ਮੁਤੁ+ਫਾ+ਇਲੁਨ
8. ਮਫ+ਊ+ਲਾਤੁ

ਅਰੂਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਕੁਲ ਅੱਠ ਰੁਕਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹਿਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰੂਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਰੁਕਨਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ

ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ ਬਹਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਹਾ ਸਾਗਰ ਜਾ ਸਮੁੰਦਰ, ਪਰ ਅਰੂਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਰ ਅਰਕਾਨ/ਗਣਾ/ ਵੱਟਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਤੋਲ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”^{xiv}

ਬਹਿਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਬਾ-ਵਜ਼ਨ ਹੈ ਜਾ ਬੇ-ਵਜ਼ਨ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਰੁਕਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹਿਰਾਂ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵਜ਼ਨ ਮਾਪਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਲ 19 ਬਹਿਰਾਂ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ’ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

- 1 ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ
- 2 ਰਮਲ,
- 3 ਰਜ਼ਜ,
- 4 ਕਾਮਿਲ,
- 5 ਮੁਤਦਾਰਿਕ,
- 6 ਵਾਫ਼ਿਰ
- 7 ਮਦੀਦ,
- 8 ਤਵੀਲ,
- 9 ਬਸੀਤ,
- 10 ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ
- 11, ਮੁਕਤਜ਼ਬ,
- 12 ਮੁਜ਼ਤਸ,
- 13 ਮੁਨਸਰਹਿ
- 14, ਸਰੀਅ,
- 15 ਕਰੀਬ,
- 16 ਖ਼ਫੀਫ਼,
- 17 ਜਦੀਦ
- 18 ਮੁਸਾਕਿਲ
- 19 ਮੁਤਕਾਰਿਬ

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਮੂਲ ਬਹਿਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਕਤੀਹ, ਮੁੱਤਹਰਕ, ਸਾਕੀਨ, ਸਿਹਾਰੀ ਡੇਗਣਾ, ਕੰਨਾ ਡੇਗਣਾ ਆਦਿ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਤੀਹ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੱਖਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜੋ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕੀ ਤਕਤੀਹ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੱਖਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰਾ ਅਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਤੀਹ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਵਾਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜ਼ਿਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਰਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਵਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਬੇਹਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

-
- ⁱ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪ ਤੇ ਅਕਾਰ, ਪੰਨਾ 9.
 - ⁱⁱ ਅਸ਼ਵਨੀ ਗੁਪਤਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਕੋਚਰ (ਸੰਪਾ), ਚੌਣਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਪੰਨਾ 14.
 - ⁱⁱⁱ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 5.
 - ^{iv} ਐਸ ਤਰਸੇਮ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ, ਪੰਨਾ 127.
 - ^v ਮੁਰੀਦ ਸੰਧੂ, ਲੇਅ, ਪੰਨਾ 16.
 - ^{vi} ਡਾ. ਐਸ ਤਰਸੇਮ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ, ਪੰਨਾ 23.
 - ^{vii} ਐਸ ਤਰਸੇਮ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ, ਪੰਨਾ 159.
 - ^{viii} ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 58.
 - ^{ix} ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 61.
 - ^x ਪ੍ਰੇਮ ਮਸਤਾਨਾ, ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ, ਪੰਨਾ 117.
 - ^{xi} ਸਿਮਰਨ ਅਕਸ, ਜੀਅ ਕਰਦੈ, ਪੰਨਾ 70.
 - ^{xii} ਡਾ. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 19.
 - ^{xiii} ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪੱਤਝੜ ਵਿੱਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ, ਪੰਨਾ 58.
 - ^{xiv} ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਪੰਨਾ 26.